

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

УДК 821.111

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2020.3-3/12>

Маланій Н. І.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ФІЛОСОФСЬКО-ЛІТЕРАТУРНІ ДИСКУРСИ ДИЗАБІЛІТИ У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

У науковій розвідці окреслено особливості сприйняття проблеми ненормативної тілесності в контексті Вікторіанської епохи. Основним ядром роботи є студії дизабіліті, які набули особливого поширення в кінці двадцятого – на початку двадцять першого сторіччя у вирі боротьби опресованих маргінальних груп західних суспільств за свої права. У наш час увага дослідників приділена також історичним проєкціям Іншого тіла. Особливий наголос учені роблять саме на досвіді Британської імперії як основної геополітичної та науково-культурної сили в дев'ятнадцятому столітті.

У зв'язку з поодиноким характером представлення питань дизабіліті в українському гуманітарному просторі постала потреба в систематизації їх британських теоретико-філософських і літературних діахронічних вимірів у тодішньому загальноєвропейському прочитанні. Отже, основним завданням статті є аналіз творчих здобутків англійських мислителів, зокрема «Соціальна статика, або умови, необхідні для людського щастя» Герберта Спенсера, «Спадковий геній» Френсіса Гальтона, «Походження людини і статевий відбір» Чарльза Дарвіна.

Запропоновані цими вченими ідеї спричинили тектонічні зрушення в науковому та суспільно-політичному житті не тільки Великобританії, а й усього світу. Концепції «виживання найсильнішого» Герберта Спенсера, еволюції та природного відбору Чарльза Дарвіна, евгеніки Френсіса Гальтона поряд із матеріалізмом Карла Маркса й надлюдини Фрідріха Ніцше та їх розуміння ненормативної тілесності мали негативний вплив на подальше розв'язання питання дизабіліті. Британці були переконані у великій небезпеці цього явища, адже воно посилювало процеси виродження тогочасних цивілізованих соціальних формацій і запусало регресивні процеси з поверненням до варварства. Запропонований ними вихід у формі контролю розмноження призвів до катастрофи на початку минулого століття, а саме практики стерилізації чи навіть насильницького винищення фізично та психічно відмінних.

Ключові слова: дизабіліті, ненормативна тілесність, Інше тіло, еволюціонізм, евгеніка, дарвінізм.

Постановка проблеми. Після завершення найкровопролитнішої в людській минувшині Другої світової війни Західний світ вступив на шлях світоглядного переосмислення прав людини, особливого його найнезахищеніших верств. Однією з найбільш стигматизованих груп виявилися особи з відмінною тілесністю. Отже, на зламі тисячоліть виникають студії дизабіліті, які за допомогою широкого міждисциплінарного інструментарію прагнуть розкрити особливості цієї злободенної проблеми. Важливим на цьому шляху є розуміння історичних передумов і напрувань, зокрема напрацювань європейської науки дев'ятнадцятого століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На відміну від трансатлантичного гуманітарного простору, зацікавленість українських учених питаннями ненормативної тілесності, включно з дизабіліті, має спорадичний характер і представлена поодинокими розвідками (О. Бандровська [1], Т. Гундорова [2], Т. Свербілова [3], В. Суковата [5], О. Узлова [6] та ін.), які в більшості стосуються літературного процесу цього та минулого сторіччя. Отже, актуальною є потреба глибшого вивчення генезису студій дизабіліті.

Постановка завдання. Метою роботи є увиразнення британських філософсько-літературних здобутків, дотичних до сфери дизабіліті

періоду правління королеви Вікторії на тодішньому загальноєвропейському тлі. Вирішення поставленої мети робить провідним завданням статті аналіз таких праць: «Соціальна статика: виклад соціальних законів, що обумовлюють щастя людства» Герберта Спенсера, «Спадковий геній» Френсіса Гальтона та «Походження людини і статевий відбір» Чарльза Дарвіна.

Виклад основного матеріалу. XIX століття стало переломним у становленні Великобританії як провідної геополітичної та економічної сили. Завдяки вмілому правлінню королеви Вікторії країні вдалося уникнути антимонархічних потрясінь, які в той час ширилися континентом. Держава значно примножила свої володіння і стала Імперією, над якою ніколи не заходить сонце. Вона трансформувалася в рушійну силу науково-технічного прогресу. Проте за ці звершення довелося заплатити надзвичайно велику ціну простим британцям. Постійні воєнні кампанії, неналежні та понаднормові години праці, законодавче урізання прав бідних через систему робітних будинків (Poor Law Amendment Act, 1834) сприяли збільшенню числа каліцтв і найрізноманітніших тілесних ушкоджень. Дискримінація осіб із дизабіліті мала масовий характер, про що свідчить автобіографічна «Розповідь про досвід і страждання Вільяма Додда: фабричного каліки» (1841) [8] його ж авторства. Ця жорстока реальність початку століття сприяла появі англійського романтизму, представники якого не оминули людей з Іншою тілесністю (Джон Кітс, Мері Шеллі, Джордж Гордон Байрон). Однак саме на письменників реалістів припала місія відображення всіх аспектів соціальної нерівності індустріальної Англії. Нерідко їхні персонажі були носіями різних видів дизабіліті: каліка Крихітка Тім із «Різдявної пісні» (1843 р.) Чарльза Діккенса, божевільна Берта Рочестер і сліпий і безрукий Едвард Рочестер із «Джейн Ейр» (1847 р.) Шарлотти Бронте, культовий одноногий пірат Джон Сільвер з «Острова скарбів» (1883) Роберта Льюїса Стівенсона чи щасливий принц з однойменної казки Оскара Вайлда (1888).

Друга половина XIX сторіччя була напрочуд важливою з огляду на теоретико-філософські здобутки вчених з різних дисциплін, які зробили значний внесок у подальше становлення студій дизабіліті. До їхньої когорти належать британці Герберт Спенсер, Френсіс Гальтон, Чарльз Дарвін, німці Карл Маркс і Фрідріх Ніцше, італійці Чезаре Ломброзо й Вільям Ферреро та єврей Макс Нордау.

«Соціальна статика, або умови, необхідні для людського щастя» (“Social Statics: or, The Conditions essential to Human Happiness specified, and the First of them Developed”) (1851) – книга видатного англійського філософа й соціолога Герберта Спенсера (Herbert Spencer) (1820–1903), одного з основоположників еволюціонізму. Його відомий вислів «виживання найбільш пристосованих» (“survival of the fittest”) [4, с. vi] став коротким виразником сутності не тільки власних переконань, а й Чарльза Дарвіна та Френсіса Гальтона. У книзі він представив декілька цінних із погляду розуміння місця фізично та психічно відмінних осіб у тогочасному соціумі тез. Розмірковуючи над природою зла, філософ розглядав його джерелом непристосованість устрою всіх живих організмів до умов, у яких вони існують. Це призводить до порушення гармонії між цілісною організацією та середовищем, у якому вона перебуває. Отже, виходячи з першопричин такого дисбалансу, можна стверджувати, що «кожне страждання, заподіяне людському тілу, починаючи від головного болю й до смертельних хвороб, від опіку чи вивиху й до випадкової смерті, заподіюється виключно тим, чиє тіло опинилося в умовах, які не відповідають його силам і властивостям. Те саме можна сказати не тільки про фізичне, а й про моральне зло» (тут і далі переклад наш – *Н. М.*) [4, с. 61]. Представляючи страждання як «відсутність згоди між здатністю і сферою її дії» [4, с. 62], не дивним є бачення соціологом будь-якої недосконалості як «нестачі пристосування до умов існування» [4, с. 66]. Отже, надмір або брак тих чи інших властивостей не має стати на шляху прогресу людини та її здатності адаптуватися до навколишньої реальності. Учений беззастережно вірить у те, що здорова людина стане досконалою, так само як і сліпечь набуде більш довершеного тактильного відчуття. Він висловлює сподівання на остаточне пристосування людських особливостей до суспільного життя, а як наслідок викорінення зла й аморальності [4, с. 67]. Цей процес є надважливим для становлення інституційної спроможності держави, адже «соціальні установи – це кістки громадського тіла, а національна моральність – це його життя. Кістки розвинуться та отримують вільний, здоровий ріст, якщо моральність, яка є життям громадського тіла, буде потужнішою й міцною, в іншому випадку вони набудуть форм хворобливих і потворних» [4, с. 237]. Саме таких обрисів з погляду сучасного світобачення набули спроби «допомоги» найбільш незахищеним верствам Великобританії XIX століття.

Герберт Спенсер, аналізуючи закони про бідних у четвертій частині книги, проводить паралелі з природою, у якій існує суворя дисципліна, що, попри свою жорстокість, є вельми благодійною. Під «благодійністю» мається на увазі право на виживання найсильнішого: «Крім того, хижак не тільки викрадають зі стад травоядних особин, які пережили крах пору свого життя, а й винищують також хворобливих виродків і тих, які менше за інших відрізняються швидкістю й силою. За допомогою такого очисного процесу й боротьби ... запобігають усякому погіршенню раси, усякому розмноженню поганих особин і забезпечують тілобудову, цілком пристосовану до навколишніх обставин, з зумовлює найбільше щастя» [4, с. 321]. Наведені дослідником факти із життя тваринного світу повсюдно застосовувалися в той час до людини як до наділеної самопізнанням і самоусвідомленням істоти. Така спрощена екстраполяція призвела до виправдання автором скасування адресної допомоги бідним і розповсюдження системи робітничих домів: «Усякий повинен засуджувати те безтурботне розкидання грошей, яке довело до досконалості організовану систему жебрацтва. Цей спосіб дій створив те становище, за якого спритне випрошування зробилося більш вигідним, ніж звичайна ручна робота. Він породив наслідування паралічу, епілепсії, холери й нескінченної безлічі хвороб і каліцтв» [4, с. 324]. У широкому плані окремих носіїв дизабіліті мислитель вважає негідними життя, оскільки вони перебувають у дисгармонії із зовнішнім світом через наявність критично психічних чи тілесних вад. Із філософської перспективи для нього зрозуміло, що «люди, чия дурість, дефекти й лінь доводять до смерті, повинні бути поставлені на один щабель із жертвами слабких нутроців і потворних кінцівок» [4, с. 377]. Проте найбільш разючим у цьому ж контексті є інше радикальне твердження: «Ці недосконалі істоти – помилки природи; як тільки вони виявляються такими, вони беруться назад її законами. Вони піддаються випробуванню разом з іншими. Якщо вони виявляються досить досконалі для життя, то залишаються жити, і добре, якщо так. Якщо ж вони недостатньо досконалі, то помруть, і це найкраще, що такі істоти можуть зробити» [4, с. 377]. Подібно природі соціолог констатував факт наявності так званого «очищення» британського суспільства Вікторіанської епохи від «негідних у будь-якому стосунку елементів» [4, с. 377].

Не менш знаковою постаттю був сучасник Герберта Спенсера – Френсіс Гальтон (Francis Galton) (1822–1911), який увійшов у науку як засновник евгеніки. Вершиною його творчості є фундамен-

тальна праця «Спадковий геній: дослідження його законів і наслідків» (“Hereditary Genius: An Inquiry Into Its Laws and Consequences”) (1869), яка написана під враженням від вікомпомної роботи свого двоюрідного брата Чарльза Дарвіна «Походження видів шляхом природного добору або збереження обраних рас у боротьбі за життя» (1859). Він на базі доступних статистичних даних поставив собі за мету прослідкувати особливості спадкування здібностей людей у розрізі їхнього місця в суспільстві, а саме найвидатніших історичних постатей (полководців, учених, письменників, музикантів, кліриків, суддів тощо). Це уможливило йому сформулювати теорію наслідування таланту з певними обмеженнями та винятками. Так, здебільшого вище соціальне становище зумовило покращення природи індивіда, нижче ж – його деградацію та виродження. Він висловив припущення, що, слідуючи чітко спланованим алгоритмам дій, цілком реально було б створити високообдаровану породу осіб завдяки продуманим шлюбом протягом декількох послідовних поколінь [9, с. 1]. Проте цінною є його класифікація людей за їхніми природними талантами, у якій він, виходячи із «закону відхилення від середнього» [9, с. v], принагідно описує представників ненормативної тілесності. Як статист він наводить приблизну цифру в 50 000 імбецилів та ідіотів серед двадцяти мільйонів жителів тодішньої Англії й Вельсу. Він опирається на дослідження доктора Едуарда Сегена, фундатора олігофренопедагогіки, про можливість інституційного спеціалізованого навчання таких осіб, щоб вони відповідали соціальним і моральним законам і були здатними до порядку, елементарної роботи й звичних життєвих операцій під стороннім контролем. Деякі могли розуміти моральні та соціальні абстракції й тим самим наближались до рівня простолюдина. Філософ констатує, що особи з дизабіліті є також вузько індивідуально проблемою тогочасності, більшість із менш вираженими хибами «розкидані між приватними сім’ями та залишені поза увагою, існування яких, проте, добре відомо родичам і друзям; вони занадто безглузді, щоб брати участь у загальному суспільстві, але їх легко розважає якесь тривіальне, нешкідливе заняття» [9, с. 25]. Одержимий прагненням удосконалення людської раси, Френсіс Гальтон убачає велику небезпеку в такому явищі, як дизабіліті. Він уважав, що тодішнє суспільство є перевантаженим і все більше заглиблюється в дегенерацію [9, с. 345]. Через неконтрольованість розмноження якості окремих представників соціуму поступово погіршується. Утрачаючи ознаки вищої цивілізації, кожне наступне покоління стає

менш пристосованим. Навіть попри збереження зовнішніх атрибутів, політична та соціальна тканина руйнується й відбувається більший чи менший рецидив варварства. Тому однією з найкращих форм у розв'язанні питання вдосконалення раси є вилучення тілесних Інших і поміщення їх у «безшлюбні монастирі чи сестринства» (“celibate monasteries or sisterhoods” [9, с. 362]). Ключовим тут є наголошення на неможливості продовження свого роду такими особами. Згодом ця теза стала основою евгенічного підходу до людей із дизабіліті.

Значний внесок у розвиток не тільки британської наукової думки, а й світової зробив Чарльз Дарвін (Charles Robert Darwin) (1809–1882). Сформована ним теорія еволюції сприяла зміні підходів до походження життя на Землі. Знаковою працею є, звичайно, «Походження видів шляхом природного відбору або збереження обраних рас у боротьбі за життя» (“On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life”) (1859). Однак для студій дизабіліті важливішою розвідкою є «Походження людини і статевий відбір» (“The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex”) (1871), у якій автор, опираючись на власний досвід і здобутки сучасників, розкриває особливості становлення людського виду. Зокрема, опираючись на «Спадкового генія» Френсіса Гальтона, він підтримав його ідею про можливість спадкування талантів як надзвичайно складного поєднання високих здібностей. Проте це стосується також божевілля й обмеженості розумових здібностей, які подібним чином передаються в деяких сім'ях. Причиною цьому, як і у тварин, є сукупність змінених умов, яким піддавався кожен вид протягом багатьох поколінь [7, с. 28]. Дослідник Стівен Гелб вважає, що біолог використав існування інтелектуальних обмежень, щоб підтримати теорію еволюції людини. Отже, ці особи з дизабіліті в його вченні представлені в чотирьох основних узагальненнях: «(1) проміжної сходинки на еволюційній драбині, що з'єднує людей і приматів; (2) приклади неминучих відходів і втрат, спричинених природним відбором, що впливають на їх змінюваність; (3) дно шкали, що становить «найнижчий», найбільш непридатний сорт будь-якого виду, коли особи упорядковані за інтелектом; (4) атавістичні повернення до вимерлих форм, вивчення яких дасть змогу виявити особливості більш ранніх етапів еволюції людини» [10]. Як приклад Чарльз Дарвін пише про затримку розвитку мозку в ідіотів-мікроцефалів. Їхні череп і звивини мозку менші, ніж у нормальних людей. Найвні характерні зовнішні грубі обриси обличчя.

Їхні розум і здібності надзвичайно слабкі, а поведінка та гігієна нагадують тваринну, близьку до приматів [7, с. 35–36]. Для статті значущим є не так сам опис різних форм дизабіліті, як шляхи його вирішення. Учений стверджував, що члени більш цивілізованих націй становлять більшу різноманітність ознак через наявність різних класів і занять, ніж представники диких народів. На відміну від свійських тварин, які людство приручило і штучно змінювало протягом століть, розмноження рас чи великих груп людей не піддавалося методичному контролю. Винятком була Спарта, згідно із законами якої всі новонароджені оглядалися, тому сильних і добре розвинених залишали в живих, інших же знищували [7, с. 28]. У цьому контексті він принагідно наводить приклад природного відбору в диких народів, у світі яких слабкі тілесно чи психічно з часом усуваються, поступаючись місцю здоровим. З іншого боку, цивілізовані особи тогочасної Великобританії робили все можливе, щоб стримати процес елімінації, будуючи притулки для недоумкуватих, калік і хворих, запроваджуючи закони для бідних, а медики застосовували всі свої вміння, щоб продовжити життя кожного. У такому підході мислитель убачав небезпеку, оскільки слабкі елементи суспільства могли продовжувати свій рід, що, своєю чергою, було вкрай несприятливо для людської раси. Практично прирівнюючи відмінних тілесно до свійських тварин, він був вражений, адже такий неправильний догляд чи дозвіл розмножуватися гіршим особинам призводив до виродження домашньої породи. Єдиний вихід із цієї ситуації вчений убачав у стримуванні розмноження людей із дизабіліті, а саме щоб шлюби між слабкими й малообдарованими членами суспільства укладалися рідше, ніж між здоровими, або зовсім утримувалися від шлюбу [7, с. 134]. Взаємні перегукування між евгенікою Френсіса Гальтона та еволюціонізмом Чарльза Дарвіна наприкінці XIX століття вилилися в поняття соціального дарвінізму, який пояснював суспільні процеси крізь призму природних. Такий спрощений підхід, на превеликий жаль, реалізований на практиці у формі насильної стерилізації носіїв ненормативної тілесності політичними режимами різного ідеологічного штибу початку XX століття.

Рівними за значенням для тодішнього становлення теоретико-методологічного базису студій дизабіліті стали праці вчених і континентальної Європи – «Капітал» Карла Маркса, «Так казав Заратустра» Фрідріха Ніцше, «Кримінальна жінка» Чезаре Ломброзо та Вільяма Ферреро й «Виродження» Макса Нордау, які потребують подальшого вивчення.

Висновки і пропозиції. Проаналізувавши праці британського теоретико-літературного дискурсу, а саме роботи Герберта Спенсера, Френсіса Гальтона та Чарльза Дарвіна, ми можемо констатувати суголосність їхніх думок у питаннях ставлення й розв'язання проблеми дизабіліті. Кожен із них убачав небезпеку в цьому явищі як для тодішнього британського суспільства, так і для його прийдешніх поколінь. Отже, панівній на той час

медичній моделі, яка через функціонування опресивної системи найрізноманітніших державних і приватних інституцій прагнула певною мірою справитися з носіями ненормативної тілесності, вони протиставили засновані на законах природи тези про виживання найсильнішого, що в кінцевому підсумку поряд з ідеями Карла Маркса та Фрідріха Ніцше призвело до звірств нацистського й комуністичного режимів.

Список літератури:

1. Бандровська О. Модернізм між минулим і майбутнім: антропологічний дискурс англійського роману. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 444 с.
2. Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми : есеї. Київ : Грані-Т, 2012. 548 с.
3. Свербілова Т. Мотив подорожі в сучасному سینема-тексті в світлі соціальної моделі дизабіліті (ненормативної тілесності). *Сучасні літературознавчі студії*. 2015. Вип. 12. С. 488–505.
4. Спенсер Г. Соціальна статика / пер. с англ. Київ : Гама-Принт, 2013. 496 с.
5. Суковата В. Теорія «дизабіліті» та конструкції інвалідності в масовій культурі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2012. № 1. С. 84–98.
6. Узлова О. Хвороба як «нарративний протез» (на матеріалі романів Девіда Лоджа «Терапія» і «Глухота як вирок»). *Тіло як вистава: мистецькі проєкції* : збірник наукових статей. Бердянськ : ФОП Ткачук О.В., 2015. С. 18–24.
7. Darwin C. *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*. Second edition. London : John Mubbay, albemable Street, 1896. 693 p.
8. Dodd W. *A Narrative of the Experience and Sufferings of William Dodd: A Factory Cripple*. London : L. & G. Seeley, 1841. 45 p. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=RQdswEACAAJ&hl=uk&pg=PA1#v=onepage&q&f=false> (дата звернення: 15.09.2020).
9. Galton F. *Hereditary Genius: An Inquiry Into Its Laws and Consequences*. London : Macmillan and Co., 1869. 466 p. URL: <https://archive.org/details/hereditarygeniu01galtgoog/mode/2up> (дата звернення: 15.09.2020).
10. Gelb S. Darwin's Use of Intellectual Disability in The Descent of Man *Disability Studies Quarterly*. 2008. Volume 28. № 2. URL: <https://dsq-sds.org/article/view/96/96> (дата звернення: 15.09.2020).
11. *The Disability Studies Reader* / Edited by Lennard J. Davis: Fourth Edition. New York and London : Routledge, 2013. 578 p.

Malaniy N. I. PHILOSOPHICAL AND LITERARY DISCOURSES OF DISABILITY OF GREAT BRITAIN OF THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

Scientific research outlines the peculiarities of the perception of the problem of non-normative corporeality in the context of the Victorian era. The main core of the work is disability studies, which became especially widespread in the late twentieth and early twenty-first centuries in the vortex of the struggle of oppressed marginal groups of Western societies for their rights. Nowadays, researchers also pay attention to the historical projections of the Other Body. Scholars place particular emphasis on the experience of the British Empire as a major geopolitical, scientific and cultural force in the nineteenth century.

Due to the single nature of the presentation of issues of disability in the Ukrainian humanitarian space, there was a need to systematize their British theoretical, philosophical and literary diachronic dimensions in the then European context. Thus, the main task of the article is to analyze the achievements of English thinkers ("Social Statics: or, The Conditions essential to Human Happiness specified, and the First of them Developed" by Herbert Spencer; "Hereditary Genius: An Inquiry Into Its Laws and Consequences" by Francis Galton, "The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex" by Charles Darwin).

The ideas proposed by these scientists caused tectonic shifts in scientific and socio-political life not only in Britain but also around the world. Concepts of Herbert Spencer's "survival of the fittest", the evolution and natural selection of Charles Darwin, the eugenics of Francis Galton, along with the materialism of Karl Marx and Friedrich Nietzsche's superman, and their understanding of non-normative corporeality had a negative impact on the disability. The British were convinced of the great danger of this phenomenon, because it intensified the processes of degeneration of the then civilized social formations and launched regressive processes with a return to barbarism. Their proposed solution in the form of reproduction control led to a catastrophe at the beginning of the last century, namely the practice of sterilization or even forced extermination of physically and mentally different.

Key words: *disability, non-normative corporeality, Other body, evolutionism, eugenics, Darwinism.*